

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.191

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.6.3>

ПРИПИНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЯК ВИД УНІВЕРСАЛЬНОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА В УКРАЇНІ

Біленко Віталій Ігорович,

кандидат юридичних наук, докторант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань універсального правонаступництва у разі припинення юридичної особи в Україні. Автором встановлено, що припинення юридичної особи за цивільним законодавством України здійснюється шляхом її реорганізації або ліквідації. Реорганізація юридичної особи передбачає перехід майна, прав та обов'язків юридичної особи до її правонаступників та забезпечується за допомогою універсального правонаступництва. Визначено, що залежно від форми реорганізації юридичної особи (злиття, приєднання, поділ чи перетворення) врегульовуються особливості переходу майна, прав та обов'язків до правонаступників. Так, у разі припинення юридичної особи шляхом злиття, приєднання або перетворення правонаступником є лише одна особа, що унеможлиблює будь-який розподіл майна, прав та обов'язків під час таких видів реорганізації.

Автором доведено, що, попри значний обсяг публікацій, на сьогодні залишаються окремі проблемні питання припинення юридичної особи як виду універсального правонаступництва. Здійснено аналіз судової практики, що дозволило дійти висновку про те, що за різних форм реорганізації юридичної особи Верховний Суд у правових позиціях визначає різні підходи щодо переходу прав і обов'язків від однієї особи до іншої. Доведено, що цивільне законодавство потребує подальшого удосконалення у сфері функціонування юридичних осіб, що сприятиме усуненню колізійних та проблемних аспектів. Рекодифікація цивільного законодавства України сприятиме подальшому удосконаленню правового регулювання універсального правонаступництва під час припинення юридичної особи в Україні на шляху гармонізації національного законодавства з нормами права Європейського Союзу.

Ключові слова: цивільне право, правонаступництво, універсальне правонаступництво, припинення юридичної особи, реорганізація юридичної особи, рішення Верховного Суду, європейська інтеграція, рекодифікація цивільного законодавства.

Bilenko Vitalii. Termination of a legal entity as a type of universal legal succession in Ukraine

The article is devoted to the study of the problematic issues of universal legal succession when registering a legal entity in Ukraine. The author established that the termination of a legal entity under the civil law of Ukraine is carried out through its reorganization or liquidation. Reorganization of a legal entity involves the transfer of property, rights and obligations of a legal entity to its legal successors and is ensured with the help of universal legal succession. It was determined that depending on the form of reorganization of a legal entity (merger, merger, division or transformation), the specifics of the transfer of property, rights and obligations to legal successors are regulated. Thus, upon adoption of a legal entity through merger, merger or conversion, the legal successor is only one person who is not possible for any distribution of property, rights and obligations in such types of reorganization.

The author proved that, despite the considerable volume of publications, certain problematic issues of the termination of a legal entity as a type of universal legal succession remain today. An analysis of judicial practice was carried out, which allowed us to come to the conclusion that with different forms of reorganization of a legal entity, the Supreme Court in legal positions has different approaches to the transfer of rights and obligations from one person to another. It has been proven that civil legislation needs further improvement in the field of functioning of legal entities, which will contribute to the elimination of conflicting and problematic aspects. The recodification of the civil legislation of Ukraine will contribute to the further improvement of the legal regulation of universal legal succession when adopting a legal entity in Ukraine on the way to the harmonization of national legislation with the norms of European Union law.

Key words: *civil law, legal succession, universal legal succession, termination of a legal entity, reorganization of a legal entity, decision of the Supreme Court, European integration, recodification of civil legislation.*

Постановка проблеми. Сучасна цивільна доктрина та правозастосовна практика досить часто звертаються до категорії правонаступництва з метою обґрунтування тих чи інших правових явищ. Законодавство України визначає правонаступництво як механізм урегулювання однорідних за змістом правових явищ щодо припинення прав чи обов'язків в однієї особи та виникнення їх в іншій особі. Загальноприйнятим щодо правонаступництва є розподіл на універсальне і сингулярне правонаступництво. При універсальному правонаступництві у випадку припинення юридичної особи уся сукупність прав і обов'язків як єдине ціле і одним актом переходить до іншої особи (правонаступника). При сингулярному правонаступництві до правонаступника можуть переходити лише окремі права й обов'язки.

Слушною є думка Д. Жекова про те, що « правонаступництво є основним елементом юридичної конструкції «реорганізація», визначає зміст юридичних осіб, які виникають внаслідок реорганізації. З огляду на це актуальною залишається проблема справедливого, пропорційного розподілу прав та обов'язків серед правонаступників реорганізованої юридичної особи. При цьому розмежування окремих видів реорганізації традиційно проводиться саме за обсягом прав та обов'язків, які переходять до правонаступників» [1, с. 281].

Останнім часом національне законодавство, що урегулює особливості створення юридичної особи, її функціонування та припинення, зазнавало значних змін. Удосконалення нормативно-правової бази шляхом скасування застарілих нормативно-правових актів, а також активне

оновлення національного законодавства призвело до виникнення різних підходів у застосуванні норм права, що прослідковується у судових рішеннях. Саме тому важливим чинником оновлення цивільного законодавства залишається досвід правозастосування, втілений у правових позиціях Верховного Суду.

Окрім того, рекодифікація цивільного законодавства України актуалізувала дослідження проблемних аспектів припинення юридичної особи, зумовила необхідність узагальнення й поглиблення аналізу використання категорії «універсальне правонаступництво» у правовій доктрині. Усе наведене актуалізує необхідність подальших наукових досліджень проблемних аспектів припинення юридичних осіб та правонаступництва в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі теоретичним питанням, які стосуються правонаступництва у разі припинення юридичної особи, приділено чимало уваги. У цьому контексті варто назвати дослідження Ю. Аністратенко, Ю. Лико [2], Н. Армаш [3], Д. Жекова [1], Л. Сіщук [4], О. Стратюк [5], В. Хоменко [6] та інших. Незважаючи на значний обсяг публікацій, сьогодні залишаються окремі проблемні питання припинення юридичної особи як виду універсального правонаступництва, що потребують подальшого дослідження в умовах рекодифікації цивільного законодавства, а також гармонізації з нормами Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 104 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) юридична особа припиняється в резуль-

таті реорганізації, тобто злиття, приєднання, поділу, перетворення, або ліквідації [7]. Варто зазначити, що саме у разі припинення юридичної особи шляхом реорганізації її майно, права та обов'язки переходять до її правонаступників. правонаступництво є також самостійною підставою заміни кредитора у зобов'язанні відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦК України [7].

І хоча ЦК України не містить визначення самого поняття «правонаступництво», цивільній доктрині відомі дві форми правонаступництва — універсальне та сингулярне. Саме при універсальному правонаступництві до правонаступника переходять майно, права та обов'язки юридичної особи. Найпоширенішими випадками універсального правонаступництва у сучасному цивільному праві є спадкове правонаступництво і правонаступництво в разі реорганізації юридичної особи.

Аналізуючи поняття та види правонаступництва при реорганізації юридичних осіб, О. Стратюк слушно зазначає про те, що, розкриваючи суть правонаступництва, одні вчені роблять акцент на «переході прав і обов'язків», інші — на «зміні суб'єктного складу» правовідношення або ж застосовують обидва визначення з урахуванням виду правонаступництва (універсального чи сингулярного) [5, с. 85].

Так, Л. Сіщук пропонує розглядати поняття «правонаступництво» у вузькому розумінні, тобто як перехід сукупності прав та обов'язків від однієї особи (правопопередника) до іншої особи (правонаступника), що замінює його у правовідношенні в силу закону або договору, а у широкому розумінні як похідний спосіб правонабуття [4, с. 68].

Д. Жеков також зауважує, що загально-визнаним у юридичній літературі є дефініювання правонаступництва як переходу прав та обов'язків від правопопередника до правонаступника. При цьому не завжди приділяється увага питанню про зміну суб'єктного складу в правовідношенні. правонаступництво відображає зміну суб'єктного складу, що відбувається на підставі певного юридичного факту або юридичного складу, який передбачений законодавством або статутними документами юридичної особи. Саме зміна суб'єктного складу в правовідношенні зумовлює пере-

хід до нового суб'єкта прав та обов'язків. Отже, правонаступництво можна також визначати як зміну осіб у правовідношенні, що спричиняє перехід до нового суб'єкта прав та обов'язків [1, с. 285].

Н. Армаш вважає, що питання правонаступництва періодично виникає під час діяльності багатьох суб'єктів господарювання або у випадку реорганізації їх самих, або якщо вони стають правонаступниками інших реорганізованих підприємств. Крім певного обсягу майнових і немайнових прав, до правонаступників переходять і обов'язки попередників, тож важливим є з'ясування обсягу і можливостей реалізації ними отриманих правомочностей [3, с. 162].

Зауважимо, що правова регламентація припинення юридичної особи як виду універсального правонаступництва в Україні потребує чіткого законодавчого урегулювання, усунення колізійних та проблемних аспектів, що мають місце на сьогодні. Вважаємо, що важливим чинником оновлення цивільного законодавства залишається досвід правозастосування, втілений у судовій практиці, зокрема у правових позиціях найвищих судових інстанцій.

Так, у п. 37 постанови Великої палати Верховного Суду від 16 червня 2020 року у справі № 910/5953/17 визначено, що *«при реорганізації юридичної особи відбувається універсальне правонаступництво. При універсальному правонаступництві все майно особи як сукупність прав та обов'язків, які їй належать, переходить до правонаступника чи правонаступників, при цьому в цій сукупності переходять усі окремі права та обов'язки, які належали на момент правонаступництва правопопереднику незалежно від їх виявлення на той момент»* [8].

Близька за змістом правова позиція викладена в п. 23 постанови Великої палати Верховного Суду від 30 червня 2020 року під час розгляду справи № 264/5957/17. Зокрема, там сказано, що *«правонаступництво юридичної особи має місце у випадку її припинення шляхом реорганізації – злиття, приєднання, поділу, перетворення (ч. 1 ст. 104 ЦК України). У такому разі відбувається одночасне правонаступництво (передання) прав і обов'язків юридичної особи або, іншими словами, одночасне правонас-*

тупництво щодо майна, прав і обов'язків юридичної особи (ч. 2 ст. 107 ЦК України). Тому правонаступництво юридичної особи, так само як і спадкове правонаступництво (ст. 1216 ЦК України), завжди є універсальним, тобто передбачає одночасний перехід до правонаступника за передавальним актом або розподільчим балансом (ч. 1 ст. 104, ст. 106–109 ЦК України) і прав, і обов'язків юридичної особи, яка припиняється шляхом реорганізації» [9].

Так, у вищезазначених судових рішеннях Верховним Судом звертається увага на одночасність переходу до правонаступника і прав, і обов'язків юридичної особи, яка припиняється шляхом реорганізації, що розкриває сутність універсального правонаступництва. Тобто правонаступництвом є перехід суб'єктивного права від праводавця до його правонаступника в порядку похідного правонабуття. Такий перехід суб'єктивних прав і обов'язків відбувається через набуття суб'єктивного права чи суб'єктивного обов'язку однією особою і, відповідно, їх втрату іншою особою.

Щодо встановлення процесуального правонаступництва юридичної особи Великою палатою Верховного Суду у п. 52 постанови від 30 червня 2020 року у справі № 264/5957/17 вказано, що «для процесуального правонаступництва юридичної особи, яка є стороною чи третьою особою у судовому процесі, необхідне встановлення або правонаступника такої юридичної особи внаслідок її припинення шляхом реорганізації, або правонаступника окремих її прав чи обов'язків внаслідок заміни сторони у відповідному зобов'язанні. В обох випадках для встановлення процесуального правонаступництва юридичної особи суд має визначити підстави такого правонаступництва, а також обсяг прав та обов'язків, який перейшов до правонаступника у спірних правовідносинах [9].

Щодо правонаступництва у разі припинення юридичної особи шляхом приєднання Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у постанові від 14 вересня 2020 року у справі № 296/443/16-ц дійшов висновку, що «при реорганізації шляхом приєднання не має значення, чи вказано в передавальному акті про правонаступництво

щодо певного майна, прав чи обов'язків. Внаслідок приєднання правонаступником є лише одна особа, і будь-який розподіл прав та обов'язків при такому виді реорганізації неможливий» [10].

Заслуговує на увагу також правова позиція Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду, висловлена у постанові від 18 вересня 2023 року у справі № 210/5663/20, про те, що «реорганізація юридичної особи – це припинення юридичної особи зі створенням нової (однієї чи більше) або зміна сукупності прав та обов'язків існуючої юридичної особи в порядку універсального чи парцелярного правонаступництва однієї або більше юридичних осіб (правопопередників). Не у всіх випадках реорганізація є припиненням юридичної особи, оскільки при виділі припинення юридичної особи не відбувається. Визначальною ознакою конструкції реорганізації є створення нових юридичних осіб у порядку універсального чи парцелярного (часткового) правонаступництва. За такого підходу виділ є формою реорганізації юридичної особи поряд із злиттям, приєднанням, поділом і перетворенням» [11].

Слушною є думка Д. Жекова про те, що у різних правовідносинах, як і в правах та обов'язках, що становлять їх зміст, момент виникнення правонаступництва визначається по-різному. При цьому заміна суб'єкта в правовідносинах, перехід прав та обов'язків від правопопередника до правонаступника не завжди відбуваються однаково й одночасно в усіх цивільних відносинах [1, с. 285–286].

Щодо моменту переходу прав та обов'язків від юридичної особи, яка припиняється шляхом приєднання, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 28 червня 2023 року у справі № 463/3792/17 дійшов висновку, що «у статтях 104 та 107 ЦК України не визначається момент переходу прав та обов'язків від юридичної особи, яка припиняється шляхом приєднання. Такий момент не може безумовно пов'язуватися із внесенням запису до державного реєстру про припинення юридичної особи, яка приєднується» [12, п. 43].

Доводиться констатувати, що рішення Верховного Суду показують досить непростий підхід до розуміння та тлумачення окремих положень чинного законодавства з тих правових проблем, які виникають на практиці щодо правонаступництва у сфері припинення юридичної особи шляхом її реорганізації, зокрема злиття, приєднання, поділу чи перетворення. При цьому аналіз різних форм реорганізації юридичної особи показує і різні підходи у правових позиціях суду щодо переходу прав і обов'язків від однієї особи до іншої. Зокрема, при злитті та приєднанні майно, права та обов'язки юридичної особи переходять у повному обсязі тільки до одного правонаступника, а не до декількох, як це може бути, наприклад, у разі поділу.

З метою виправлення колізії у питанні універсального правонаступництва в процесі припинення юридичної особи у Верховній Раді України зареєстровано *проект Закону про внесення змін до статті 104 ЦК України щодо правонаступництва на земельні ділянки в процесі припинення юридичної особи № 10051 від 15 вересня 2023 року* [13]. У законопроекті пропонується уточнити положення ч. 1 ст. 104 ЦК України, зокрема визначити, що перехід прав на земельну ділянку у процесі припинення юридичної особи здійснюється у порядку, встановленому Земельним кодексом України. Однак запропоновані зміни містять бланкетну норму, що може лише посилити проблеми правозастосування у сфері правонаступництва стосовно прав на земельну ділянку замість їх повноцінного правового врегулювання.

Висновки. Припинення юридичної особи за цивільним законодавством України здійснюється шляхом її реорганізації або ліквідації. При цьому під час реорганізації юридичної особи відбувається універсальне правонаступництво, тобто перехід усього майна особи як сукупності прав та обов'язків, які їй належать, до правонаступника чи правонаступників.

Саме наявність правонаступництва, тобто переходу майна, прав та обов'язків від однієї особи (правопопередника) до іншої особи (правонаступника), охарактеризовує реорганізацію, визначає особливість кожної з її форм. Зокрема, залежно від форми реорганізації юридичної особи,

а саме злиття, приєднання, поділу чи перетворення, врегульовуються особливості переходу майна, прав та обов'язків до правонаступників. Так, у разі припинення юридичної особи шляхом злиття, приєднання або перетворення правонаступником є лише одна особа, що унеможливує будь-який розподіл майна, прав та обов'язків при таких видах реорганізації.

У разі припинення юридичної особи внаслідок приєднання чинне законодавство не містить чіткої норми щодо моменту виникнення правонаступництва юридичної особи. Судова практика визначає, що такий момент не може безумовно пов'язуватися із внесенням запису до державного реєстру про припинення юридичної особи, яка приєднується. При реорганізації шляхом приєднання не має значення, чи вказано в передавальному акті про правонаступництво щодо певного майна, прав чи обов'язків. Унаслідок приєднання правонаступником є лише одна особа, а будь-який розподіл прав та обов'язків при такому виді реорганізації неможливий.

На сьогодні нагальною потребою залишається продовження реформування чинного законодавства у сфері функціонування юридичних осіб, що сприятиме усуненню колізійних та проблемних аспектів, розбіжностей у використанні й тлумаченні термінів «універсальне правонаступництво», «припинення юридичної особи», а також сприятиме подальшій інтеграції України в Європейське Співтовариство, оскільки гармонізація національного законодавства з законодавством Європейського Союзу зумовлена підписанням Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною [14], а також набуттям статусу кандидата на членство в Європейському Союзі. Однією із пріоритетних сфер Угоди є адаптація законодавства України відповідно до Розділу V Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС [15], зокрема щодо компаній. Вищевикладене дозволяє дійти висновку щодо актуальності та доцільності подальших досліджень проблем правової регламентації універсального правонаступництва у разі припинення юридичної особи і визначення подальших перспектив упорядкування цього інституту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жеков Д.В. правонаступництво як елемент реорганізації юридичної особи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 281–287.
2. Аністратенко Ю.І., Лико Ю.В. Правове регулювання припинення суб'єктів господарювання. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. Вип. 1 (8). С. 142–150.
3. Армаш Н.О. правонаступництво юридичних осіб у земельних відносинах: теоретичні та практичні аспекти. *Юридичний вісник*. 2022. № 3. (64). С. 162–167.
4. Сіщук Л.В. правонаступництво в корпоративних правовідносинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 229 с.
5. Стратюк О.М. Поняття та види правонаступництва при реорганізації юридичних осіб. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. № 52. С. 121–133.
6. Хоменко В.О. Договірні зобов'язання щодо припинення господарських товариств у сфері корпоративних відносин. *Нове українське право*. 2021. Вип. 2. С. 43–50.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
8. Постанова Великої палати Верховного Суду від 16 червня 2020 року у справі № 910/5953/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111849>.
9. Постанова Великої палати Верховного Суду від 30 червня 2020 р. у справі № 264/5957/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458888>.
10. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 14 вересня 2020 року у справі № 296/443/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91571871>.
11. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 18 вересня 2023 року у справі № 210/5663/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114652684>.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 червня 2023 року у справі № 463/3792/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111906716>.
13. Про внесення змін до статті 104 Цивільного кодексу України щодо правонаступництва на земельні ділянки в процесі припинення юридичної особи : проект Закону України від 15 вересня 2023 року № 10051. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42748>.
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 30 листопада 2015 року № 984_011. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
15. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#n23>.